

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.48>

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Горецький О.В.,
адвокат,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0009-0009-9079-0002
e-mail: gena29-78@ukr.net

Горецький О.В. Еволюція законодавчого регулювання доступності правосуддя у цивільних справах.

Ця наукова праця присвячена історичному дослідженню проблем доступності правосуддя у цивільних справах. Автор простежує витoki уявлень про вирішення конфліктів до звичаїв стародавніх народів. Аналізується зміст положень «Руської Правди», яка передбачала можливість захисту прав, а також елементи, що підтверджують доступність (наприклад, різноманітність судів, публічність та відкритість розгляду справи, захист широкого кола осіб). Наголошується на змагальному характері процесу того часу. Відзначаються суттєві обмеження доступності, пов'язані із соціальним статусом, фінансовими витратами, застосуванням судів Божих та територіальними обмеженнями розшуку.

Статут Великого князівства Литовського 1588 року прагнув гарантувати справедливе вирішення суперечок, закріплюючи рівність перед законом, письмове право і право на представництво. Водночас, Статут передбачав значні судові витрати, складність процедур для малоосвічених верств населення, короткі строки давності та станові привілеї, які впливали на цінність свідчень і розміри компенсацій. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року детально описують компетенції судів, процедури подання позовів та апеляцій, а також процесуальні гарантії, такі як право на представництво (включно з безкоштовним повіреним для незаможних і неписьменних), дотримання розумних строків та право відведення судді. Проте зберігалися станова нерівність та дискримінаційні норми для «іновірців».

Статут цивільного судочинства 1864 року розглядається як проривний етап у розвитку доступності судового захисту завдяки проголошенню рівності всіх перед законом, створенню мирових судів та появі інституту присяжних повірених. Вказується, що ці досягнення частково нівелювали контрреформи 1880–1890-х років.

Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року прагнув відмовитися від надмірного формалізму і запровадив право бідності для громадян, які не мають можливості оплатити судові витрати. Проблеми доступності, однак, зберігалися через високу вартість судового розгляду та обмеження у використанні української мови в судах, незважаючи на формальні гарантії. Радянський період характеризується ідеологічними настановами, а також обмеженням принципів диспозитивності та змагальності. Новий етап розпочався після здобуття Україною незалежності, метою якого стало пристосування цивільної процесуальної форми до ринкових відносин та новелізація законодавства (включаючи нову редакцію ЦПК у 2017 році).

Ключові слова: доступність правосуддя, цивільне судочинство, змагальний характер процесу, станові привілеї, судові витрати, право бідності, Руська Правда, Статут Великого князівства Литовського, «Права, за якими судиться малоросійський народ», Судова реформа 1864 року, Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року.

Goretsky O.V. Evolution of legislative regulation of access to justice in civil cases.

This scientific work is devoted to the historical study of the problems of access to justice in civil cases. The author traces the origins of ideas about conflict resolution to the customs of ancient peoples. The content of the provisions of the «Russkaya Pravda» is analyzed, which provided for the possibility of protecting rights, as well as elements confirming accessibility (for example, the diversity of courts, publicity and openness of the case, protection of a wide range of persons). The adversarial nature of the process of that time is emphasized. Significant limitations on accessibility associated with social status, financial costs, the use of God's courts and territorial restrictions on the search are noted.

The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 sought to guarantee a fair resolution of disputes, enshrining equality before the law, written law and the right to representation. At the same time, the Statute provided for significant legal costs, the complexity of procedures for the poorly educated segments of the population, short statutes of limitations, and class privileges that affected the value of testimony and the amount of compensation. The «Rights by which the Little Russian People are judged» of 1743 describe in detail the competences of the courts, the procedures for filing claims and appeals, as well as procedural guarantees, such as the right to representation (including free counsel for the poor and illiterate), compliance with reasonable deadlines, and the right to challenge a judge. However, class inequality and discriminatory norms for «non-believers» were preserved.

The 1864 Statute of Civil Procedure is considered a breakthrough in the development of accessibility to judicial protection due to the proclamation of equality of all before the law, the creation of justices of the peace, and the emergence of the institution of sworn counsel. It is indicated that these achievements were partially leveled by the counter-reforms of the 1880s–1890s.

The Austrian Code of Civil Procedure of 1895 sought to abandon excessive formalism and introduced the right of poverty for citizens who were unable to pay court costs. Accessibility problems, however, persisted due to the high cost of litigation and restrictions on the use of the Ukrainian language in courts, despite formal guarantees. The Soviet period is characterized by ideological guidelines, as well as restrictions on the principles of dispositivity and adversarialism. A new stage began after Ukraine gained independence, the purpose of which was to adapt the civil procedural form to market relations and to update legislation (including the new edition of the Code of Civil Procedure in 2017).

Key words: access to justice, civil proceedings, adversarial nature of the process, class privileges, legal expenses, poverty law, Ruska Pravda, Statute of the Grand Duchy of Lithuania, «Rights by which the Little Russian people are judged», Judicial Reform of 1864, Austrian Code of Civil Procedure of 1895.

Постановка проблеми. Особливе значення в ході дослідження теоретико-прикладних проблем доступності правосуддя у цивільних справах має історико-правовий метод вивчення. Виявлення та характеристика ключових етапів становлення судової влади та правосуддя у цивільних справах – одне з актуальних завдань сучасної вітчизняної юридичної та історичної науки.

Мета дослідження – простежити за еволюцією законодавчого регулювання доступності правосуддя у цивільних справах.

Стан опрацювання проблематики. До численних історичних аспектів розвитку вітчизняного цивільного судочинства зверталися Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, О.В. Гетманцев, І.О. Ізарова, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, Ю.Д. Притика, Н.Ю. Сакара, Д.В. Слинько, Г.П. Тимченко, М. М. Ясинок, Т.А. Цувіна та інші.

Виклад основного матеріалу. Витоки початкових уявлень щодо можливих форм розгляду правових конфліктів, як правило, прийнято пов'язувати зі звичаями стародавніх народів. Дійсно, будучи одним з перших джерел права, звичаї закріплювали ті правила поведінки, які були звичними в силу своєї повторюваності та доцільності. Таким чином формувалася схвальна модель поведінки в різних життєвих ситуаціях. У цьому сенсі значення звичаїв для цивільного процесуального права складно переоцінити. На відміну від інших сфер людської діяльності, в цивільному процесі переважно звичаї визначили перші процедури розгляду та вирішення спірних цивільних справ. Характер поведінки учасників судового процесу й суду, точніше сказати, ступінь їх активності при здійсненні доказової діяльності і сьогодні є однією з головних відмінних рис змагальної моделі (типу) цивільного судочинства.

Трохи пізніше, укорінена суспільна практика вирішення спорів була покладена в основу перших законодавчих пам'яток права, які представляли собою, фактично, збірники звичаєвого права.

Руська Правда – вітчизняна законодавча пам'ятка, датована, ймовірно, XI століттям. В силу цих обставин, очевидний авторський дослідницький інтерес, спрямований на з'ясування змісту тих положень Руської Правди, які, хоча і опосередковано, але вже мають безпосереднє відношення до ведення цивільного судочинства. Зазначимо, що джерело права, яке розглядається, ще не містило будь-яких чітких вказівок щодо порядку вирішення спорів, взагалі не знало поділу на кримінальний і цивільний процеси, проте передбачало можливість захисту належного особі права шляхом самозахисту і самоуправства [1, с. 41]. Що стосується зародження первісних уявлень про доступність правосуддя, не можна не відзначити, що вже в період існування Київської Русі зустрічаються як елементи, що підтверджують тезу про доступність судового захисту, так і законодавчі положення, що констатують досить значні процесуальні обмеження на шляху отримання захисту порушеного права.

Зокрема, до числа факторів, що позитивно впливають на доступність судового захисту, можна віднести, передусім, різноманітність судових органів – функціонували князівські, церковні та домініальні суди. Громадське управління також користувалося правом самосуду. Князь виступав як вища судова інстанція, і до нього могли звертатися у випадках образи (ст. 52 Розширеної редакції Руської Правди (за Троїцьким списком другої половини XIV століття)).

Важливо звернути увагу й на таку характеристику раннього судового процесу як публічність і відкритість судового розгляду та вирішення спірних справ, що також забезпечувало доступність судового захисту. Як відомо, розгляд справи у той час проводився прилюдно, а судові рішення виносилися в усній формі. Така гласність сприяла прозорості та зрозумілості цих процедур для населення. Руська Правда передбачала, крім усього іншого, і захист широкого кола осіб. Закуп, якого образив пан, мав право звернутися до суду, який повинен був дати йому правоту (ст. 42 Розширеної редакції Руської Правди).

У контексті проблематики, що розглядається необхідно підкреслити змагальний характер судового процесу та активну участь громадян. За Руською Правдою позивач або потерпілий самостійно проводив дізнання та попереднє слідство, за сприяння найближчих родичів і громадськості. Це вказує на те, що тягар збору доказів і просування справи лежав в основному на приватній особі. Для цього періоду характерним є саме панування змагального процесу – сторони спору самі активно брали участь у поданні своїх аргументів і доказів, а суд виступав скоріше як пасивний арбітр, який спостерігав лише за дотриманням процесуальних правил.

Аналізуючи процедури свідчення та принесення присяги за Руською Правдою, відзначимо участь громадян в якості свідків. В угодах, таких як надання грошей у борг, зерна «во просоп» або меду «в настав», була необхідна присутність «послухів» (людей, які чули умови договору), щоб підтвердити умови угоди (ст. 46 Розширеної редакції Руської Правди). При купівлі краденого на торгу, щоб уникнути подальших позовів, необхідно було поставити свідками купівлі двох вільних людей або митника (ст. 32 Розширеної редакції Руської Правди). Руська Правда знала також і «видоків» – свідків факту, тоді як «послухи» могли свідчити про репутацію або почуте. У комерційних спорах, якщо купець заперечував привласнення грошей, він повинен був сам принести присягу («роту»), і «послухи» в цьому випадку були не потрібні (ст. 44 Розширеної редакції Руської Правди). За присягу також стягувалися «уроки ротні» (ст. 101 Розширеної редакції Руської Правди).

Поряд з вищеперерахованими характеристиками цивільного процесу в період, що досліджується можна виділити низку положень, які свідчать про обмежений доступ до судового захисту.

По-перше, роль судових органів була практично зведена до контролю за дотриманням сторонами процесуальних правил і обрядів (форм), а також до отримання мит. Судові органи лише «допомагали» сторонам.

По-друге, доступність судового захисту істотно залежала від соціального статусу: холоп не міг виступати в суді в якості свідка, хоча позивач міг посилатися на його слова і вимагати випробування залізом (ст. 81 Розширеної редакції Руської Правди).

По-третє, судові збори та витрати. За ведення судочинства стягувалися «судові мита», а також винагороди князівським слугам (ст. 82 Розширеної редакції Руської Правди). Ці судові збори могли бути значною перешкодою для малозабезпечених верст населення.

По-четверте, за відсутності «послухів» або серйозних обвинувачень, застосовувалися ордалії (випробування розпеченим залізом або водою, жереб). Ці методи встановлення судової істини, крім своєї очевидної небезпеки, не забезпечували об'єктивного правосуддя.

Нарешті, територіальні обмеження «зводу». Процедура розшуку вкраденого майна не здійснювалася в «чужу землю» (сусіднє князівство або волость, що не підпорядковувалася місту, де сталася крадіжка) (ст. 35 Розширеної редакції Руської Правди). У таких випадках позивач отримувал лише знайдене майно, а покупець краденого втрачав свої гроші, що обмежувало захист порушеного права.

З огляду на викладене, правомірно констатувати, що хоча Руська Правда надавала базові можливості для звернення до суду та захисту своїх прав, особливо для вільних громадян, вона також мала істотні обмеження, пов'язані з соціальним статусом, економічним становищем, засобами доказування і територіальними особливостями, що знижувало загальну та безумовну доступність судового захисту.

Переходячи до наступного етапу розвитку національного цивільного судочинства, необхідно підкреслити вплив Руської Правди на юридичні акти пізніших історичних періодів, і передусім, на процесуальне законодавство Великого князівства Литовського та часів національно-визвольного руху українського народу (Гетьманщини). Це робить слушним постановку питання про високий ступінь наступності процесуального порядку розгляду та вирішення спірних цивільних справ. Досить сказати, що Статути Великого князівства Литовського діяли на величезній за нинішніми мірками території, що включала в себе всю територію сучасної Білорусі, Литви, частину України, східних воєводств Польщі та ряду західних областей рф аж до середини XIX століття. Тобто, майже три століття.

Статут Великого князівства Литовського 1588 року прагнув гарантувати впорядковане і справедливе вирішення спорів для всіх жителів князівства, бодай і з явними привілеями для шляхти. Закріплюючи рівність перед законом і письмове право, право на судовий розгляд і захист від свавілля, процедури ініціації цивільної справи і процесуальні строки, засоби доказування, право на представництво і юридичну допомогу для окремих категорій населення, систему оскарження, проте третій Статут містив і перешкоди на шляху до судового захисту.

Так, дарма що передбачалася допомога для бідних, судові витрати, такі як «пересуд» (плата суду за присуджену суму) і штрафи, могли бути значними (Артикул 5 Розділу 4 «Про суддів і суди»). Застави («зарука») могли досягати 10 тисяч копійок (Артикул 25 Розділу 1). Незважаючи на проголошення рівності, закон передбачав велику кількість положень, що відображали станові привілеї та відмінності в правовому статусі. Наприклад, цінність свідчень і види присяг могли залежати від соціального становища (Артикул 31 Розділу 11). Також були відмінності в розмірі «головщини» (кровного викупу) і «навезки» (відшкодування за збитки) (Артикул 2, 3 Розділу 12).

Окрім того, судові процедури того часу були досить складними та вимагали глибокого знання законодавства, що нерідко було складним для малоосвічених верств населення. Існували обмежені строки давності для подання позовів у різних справах, пропуск яких призводив до втрати права на судовий захист (Артикул 5 Розділу 6). Принаймні Статут Великого князівства Литовського 1588 року прагнув забезпечити справедливість «де б її не знайти», фізична присутність на суді, особливо на Вальному сеймі, могла бути обтяжливою через великі відстані [2, с. 160, 161, 189, 190, 239, 240, 278, 279, 289, 290].

У ході історичного дослідження проблем доступності правосуддя у цивільних справах, не можна обійти увагою одну з найвидатніших пам'яток національної правової культури – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Кажучи про процесуальні гарантії доступності судового захисту, варто зазначити, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» досить докладно описували компетенцію судів, детально регламентували питання підсудності, строки проведення судових засідань, процедури подання позовів і апеляцій, судових доказів, винесення рішень тощо.

Зокрема, закріплювалося право на представництво. Неписьменні та прості люди могли доручати іншим представляти свої інтереси в суді. Для вдів, неповнолітніх сиріт, незаможних, неграмотних та недієздатних суд був зобов'язаний призначити безкоштовного повіреного. Передбачаючи процесуальні гарантії від затягування процесу, в Кодексі вказувалося на необхідність дотримання розумних строків явки до суду, щоб уникнути «тяганини і марного утримання». У деяких справах (незначних, між бідними, проти опікунів, про підробки, про кримінальні проступки) відстрочки не допускалися, щоб запобігти подальшим збиткам.

Існувала система апеляцій від нижчих судів до вищих, аж до монарха. Однак потрібно було дотримуватися ієрархії та спочатку звертатися до нижчого суду».

«Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали право заявити відвід судді за наявності обґрунтованих підозр у упередженості, і при доказуванні суддя відсторонювався від справи. Крім того, визначалися поважні причини для неявки до суду (хвороба, державна служба, перебування за кордоном, навчання, полон, стихійні лиха, безперервні напади), які могли виправдати пропуск строку давності або неявку, а також правила для незаможних боржників. Незважаючи на надані процесуальні права, дослідники прямо вказують на «непорядок у судах Гетьманщини, збільшення випадків хабарництва та зловживань, що значно погіршувало становище» і було істотною перешкодою для забезпечення доступності та справедливості судового захисту. Більш того, Кодекс містив і окремі норми, які можуть бути ознакою обмеження доступу до суду. Так, норми Кодексу передбачали: необхідність дотримання формальних процедур, подання письмових скарг, присяг, а також знання правил доказування; обмеження на примирення і нерівність для «іновірців»; розрізняли права і відповідальність залежно від станової приналежності [3, XIII, с. 81, 97, 100, 101, 110, 111, 112, 114, 116, 120, 121, 134, 163].

Наступною правовою пам'яткою законодавства та правничої думки, якій необхідно приділити належну дослідницьку увагу, є Статут цивільного судочинства 1864 року. Можна виділити такі основні аспекти реформування цивільного процесуального законодавства, які сприяли забезпеченню доступності судового захисту: проголошення рівності всіх перед законом; створення мирових судів; скорочення кількості судових інстанцій; принципи цивільного судочинства та спрощені судові процедури; інститут присяжних повірених, а пізніше – приватних повірених. До числа факторів, що знижували доступність судового захисту, варто віднести: волосні суди для селян. Їхні рішення часто вважалися остаточними та не могли бути оскаржені навіть у Сенаті; контрреформи 1880-х – 1890-х років – у 1889 році в багатьох губерніях була ліквідована мирова юстиція; застава при касаційному оскарженні. В цілому, СЦС 1864 року став проривним етапом у розвитку доступності судового захисту, заклавши основи сучасного правосуддя у цивільних справах та надавши громадянам значно більше прав і можливостей для захисту своїх інтересів у суді, ніж будь-коли раніше. Проте ці досягнення були частково нівельовані подальшими контрреформами та регіональними особливостями впровадження [4, с. 495].

Австрійський ЦПК 1895 року закріплював низку заходів і принципів, спрямованих на підвищення доступності судового захисту для громадян. Зокрема, австрійський законодавець прагнув зробити цивільне судочинство більш зрозумілим і швидким – передбачалася можливість розгляду справ навіть у нічний час, щоб скоротити строки; процес був орієнтований на вирішення спору в ході одного всебічно підготовленого усного судового засідання, що вимагало від сторін і суду зосередження процесуального матеріалу і дій на етапі підготовчого провадження. Крім того, в плані фінансової доступності для громадян, які не мали можливості оплатити судові витрати, існувало «право бідності». У Галичині впродовж усієї другої половини XIX століття гостро стояло питання встановлення меж витрат на судовий розгляд. Незаможність значної частини місцевого українського селянства ускладнювало захист їхніх матеріальних інтересів у судах. Міністерство юстиції зобов'язувало суди використовувати мову, якою було подано позов. Незважаючи на формальні гарантії, на практиці мали місце деякі обмеження у використанні української мови та численні порушення процесуальних прав українців та інших національностей. Судді-поляки іноді прикидалися, що не знають української, а використання української мови могло призвести до звинувачень у політичній ангажованості [5, с. 7, 8, 57, 58, 68, 69, 74, 101, 102, 105, 129, 133, 134, 152; 6, с. 14].

Характерними особливостями радянського періоду розвитку цивільного процесуального законодавства цього історичного етапу стало прийняття ЦПК УРСР в 1924, 1929 і 1963 роках XX століття. Але говорити про доступність судового захисту в цей час можна лише під досить специфічним кутом зору, беручи до уваги відомі ідеологічні установки та прагнення законодавця до проголошення декларативних цілей і цінностей, що в практичній площині не мають нічого спільного з приматом прав і свобод людини й громадянина.

З набуттям незалежності України розпочався новий етап становлення правосуддя у цивільних справах, специфікою якого стала новелізація цивільного процесуального законодавства, спроба пристосувати цивільну процесуальну форму до суспільних і ринкових відносин, які стрімко розвивалися у 90-ті роки минулого століття, прийняття нового ЦПК України та кардинальної зміни його редакції у 2017 році.

Висновки. Підводячи підсумки історичної частини вивчення проблем доступності правосуддя у цивільних справах, обґрунтовано видається авторська теза щодо постійного протиборства між

декларованими гарантіями та практичними обмеженнями на шляху до судового захисту: для раннього періоду були властиві не тільки деякі елементи доступного судового захисту, а й перешкоди соціального та фінансового характеру на шляху до нього; ця тенденція отримала свій подальший розвиток у Статуті Великого князівства Литовського, що закріпили істотні станові привілеї; «Права, за якими судиться малоросійський народ», незважаючи на процесуальні гарантії прав сторін, зберегли станову нерівність й окремі дискримінаційні норми; демократичний прорив у плані доступу до судового захисту обумовлений судовою реформою середини XIX століття, прогресивні ідеї якої були все ж частково нівельовані контрреформами 1880–1890-х років; Австрійський ЦПК 1895 року прагнув відмовитися від надмірного формалізму судових правил і ввів «право бідності», але так і не вирішив проблеми з використанням української мови в судах і нестачею судових ресурсів; ідеологія як ключові характеристики радянського періоду. Історичний аналіз ще раз доводить, дарма що ідеї справедливого та доступного суду були практично завжди в центрі уваги вітчизняного законодавця (особливо з 1864 року), протягом століть станові, економічні, процедурні та ідеологічні перешкоди значно знижували загальну та безумовну доступність судового захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том 209. Історично-філософічна секція. Правнича комісія ч. 5. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів. 1990. 128 с.
2. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. К: Правова єдність, 2009. 1168 с.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю.С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К.А. Вислобоков; Ред. кол.: О.М. Мироненко (голова), К.А. Вислобоков (відп. секретар), І.Б. Усенко, В.В. Цветков, Ю.С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 1997. 548 с.
4. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Проект «Наукова книга» за редакцією Усенка, колективна монографія / В.С. Бігун, І.Й. Бойко, Т.І. Бондарук, К.А. Віслобоков, О.А. Гавриленко, Л.О. Зайцев, А.Ю. Іванова, О.О. Малишев, І.В. Музика, В.Т. Окіпнюк, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, М.І. Сірий, І.Б. Усенко (керівник колективу), М.Д. Ходаківський, Л.В. Худоляр, О.Н. Ярмиш, Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2014. 501 с.
5. Думич Х.М. Цивільне судочинство у Галичині за Австрійським Цивільним процесуальним кодексом 1895 р.: Дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 214 с.;
6. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 22 с.